

Костянтин Бацак

ІТАЛІЙЦІ КРИМУ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ І СТУДІЯХ (XX – початок XXI ст.)

У статті розглянуто найскладніший і найтрагічніший період існування італійської еміграції у Причорноморському регіоні. Зазначено здобутки та існуючі прогалини в історіографії проблеми. Здійснено аналіз опублікованих і неопублікованих вітчизняних та зарубіжних історичних джерел кримських італійців.

Ключові слова: *італійці Криму, італійська еміграція, італійські громади, депортація італійців, національно-культурні товариства італійців.*

Історія італійців, які протягом XIX ст. розселилися на південно-українських теренах, тісно пов'язана з економічним і соціокультурним розвитком чорноморсько-азовського регіону. Вихідці з Апеннін швидко інтегрувались у розгалужену структуру південних міст, посівши важливі, часто ключові, позиції в окремих галузях міського господарства, торгівлі, культурно-мистецькому житті. Вони утворили громади-земляцтва, що динамічно розвивалися в Одесі, Миколаєві, Бердянську, Феодосії, Керчі та інших портах.

Період розпаду Російської імперії 1917 року і встановлення радянської влади став переломним у долі переважної більшості італійських поселенців. Перші кроки більшовиків, – «червоний терор» та інші заходи політики «воєнного комунізму» періоду громадянської війни, спричинилися до зруйнування етнічних громад і масової рееміграції в Італію. Єдиною групою компактного проживання італійців, що вистояла в умовах соціально-економічних і політичних перетворень тоталітарної влади і майже третину століття продовжувала зберігати свою фахову структуру й риси національної ідентичності, була керченська громада.

Незважаючи на помітну роль в економічному розвитку Криму, розбудові міжнародного торгового мореплавства, керченська італійська громада тривалий час не була об'єктом історичних досліджень ані в колишньому СРСР, ані в Італії.

Уперше до теми історії керченських італійців звернувся у міжвоєнний період історик і мовознавець В.Ф.Шишмарьов, але його студія побачила світ лише 1975 року. Це – окремих сюжет книги «Романські поселення на півдні Росії», де висвітлено етапи формування італійської керченської громади, її фаховий склад, особливості побуту, мови, звичаїв¹. Автор визначив періодизацію формування цієї громади, пов'язавши її з міграційними хвилями із Апеннін. За Шишмарьовим, існували чотири основні етапи її формування: 1-й – від заснування Керченського торгового порту в 20-х роках ХІХ ст. до 40-х років ХІХ ст., коли в місті оселилися перші вихідці із Апеннін, 2-й – 1840-і – 1853 рр. (до початку Кримської війни) – формування міської групи італійських поселенців-представників морських професій, 3-й, наймасовіший, – 1860-ті роки, який корелюється в часі з масовою еміграцією на Захід до Північної та Південної Америки у період об'єднувчих процесів у Італії (тоді на околицях Керчі вихідцями із південних регіонів Апеннін – Апулії, Кампанії – було утворено сільськогосподарську колонію), і 4-й, – 1870-1880-і роки, коли еміграційний потік із Італії припинився зовсім². В іншій праці Шишмарьова – статті «Одна з південноіталійських говірок у Криму» (1941 р.), – за матеріалами етнографічних експедицій до Керчі та інших тодішніх кримських осередків компактного проживання італійців оприлюднено результати вивчення особливостей функціонування давнього барійського діалекту італійської мови, традицій місцевого фольклору вихідців із Апеннін³.

Тривалу паузу в дослідженні історичної долі співвітчизників у Криму порушили італійські дослідники у середині 90-х років ХХ ст. До цього їх спонукала передусім активність самих кримських італійців, які після розпаду СРСР і проголошення Кримської автономії у складі незалежної України почали відроджувати національно-культурні традиції, звертаючись по допомогу до дипломатичних представництв Італійської Республіки. Проте першими колишніх співвітчизників підтримали журналісти. Уражені свідченнями тих, хто вцілів після сталінських «чисток» ворогів народу, «шпигуноманій», депортацій, концтаборів, трудових армій і спецпоселень, італійські газетярі привернули увагу громадськості до потреб керченських італійців. Промовистими були й назви статей: «Крик у німоті: невеликий голокост італійців у Криму»⁴, «Воляння у тиші Криму»⁵, «Крим кличе Італію»⁶, «Забутий голокост у Криму»⁷, «Крим учора й сьогодні»⁸.

Ініціатива журналістів вплинула на тематику італійських історичних досліджень. 1997 року професор історії Східної Європи Флорентійського університету Ренато Різаліті здійснив поїздку до Криму, протягом якої зустрічався з керченськими італійцями, тими, хто повернувся після вигнання з півострова взимку 1942 р., та їхніми нащадками, вивчав сімейні

архівів, знайомився з побутом. Стаття про цю подорож вміщена в часописі «Койнонія» під назвою «Поїздка до Криму. Зустріч із депортованими італійцями»⁹. Інтерес дослідника до їхньої історії пізніше втілений у розвідці «Депортовані Сталіним. Трагедія італійської громади Криму»¹⁰. З деякими скороченнями та уточненнями вона згодом увійшла до збірки його праць «Проблемна історія Росії. Від сталінізму до демократії»¹¹. Автор на основі документів консульства Італійського королівства в Одесі, мемуарів італійських емігрантів, спогадів постраждалих від депортації виклав історію італійської громади Керчі від початку її формування донині, окремо акцентуючи увагу на особливостях сталінської колективізації у середовищі італійців та на їхній депортації до Казахстану.

Схожі підходи до вивчення керченської громади бачимо у праці професора міжнародного права Генуезького університету Дж. Віньолі «Забуті італійці. Італійські меншини у Європі (Нариси і виступи)»¹². Автор виокремлює в історії італійців Криму кілька проблемних блоків: формування італійської громади в Криму (з 30-х років XIX ст. до 1917 р.), залучення італійської громади у стосунки між фашистською Італією та комуністичною Росією (20-ті – кінець 30-х років XX ст.), сталінські «чистки» і депортація до Центрального Казахстану (саме цей регіон має на увазі автор, коли йдеться про «Сибір» – К.Б.), а також їх наслідки у період з 1930-х до 1990-тих років XX ст. Спираючись на історичні факти, Дж. Віньолі застосовує національне та міжнародне законодавство до вирішення зловбодених завдань повернення італійського громадянства нащадкам колишніх співвітчизників, надання їм в Україні офіційного статусу осіб, репресованих тоталітарним режимом¹³.

Нерозв'язаність соціальних та юридичних проблем кримських італійців спонукала Дж.Віньолі розгорнути на батьківщині та за її межами активну громадську діяльність, спрямовану на захист їхніх прав. У цьому його знову підтримали журналісти. У газеті «Коррієре делла сера» 24 липня 2004 р. з'явилася стаття Л. Бардзіні «З узбережжя Криму з Італією в серці», в якій коротко переповідалась історія італійської громади Керчі, біографії депортованих з Криму італійців. «Сьогодні, – зазначалося, – 150 із тих, хто залишилися, просять познайомити їх з Італією, побачити знову тих, хто повернувся на батьківщину, дати їм змогу вивчити мову, хоч якогось визнання урядом, стипендій для навчання молодих»¹⁴. З метою докладнішого ознайомлення з наболілими проблемами останнього покоління емігрантів-вихідців із Апеннін в Криму Дж. Віньолі у співавторстві з Ю. Бойко (Джаккетті) 2007 року видав брошуру «Невідомий голокост: знищення італійців Криму», надруковану в Керчі й через рік перевидану в Італії¹⁵. До неї увійшов матеріал про кримських італійців з його монографії «Забуті італійці. Італійські меншини у Європі (Нариси і виступи)» з

доданими дванадцятьма свідченнями колишніх депортованих. У висновках порушувалося питання щодо потреби офіційного визнання Українською державою та Автономною республікою Крим факту виселення італійців, а також повернення Італійською республікою «усім італійцям Криму та їхнім нащадкам по чоловічій та жіночій лініях, які цього захочуть, громадянства»¹⁶.

Історія кримських італійців у ХХ ст. стала також темою дослідження колективу італійських істориків – Е. Дундовіч, Фр. Горі й Е. Гуерчетті. Запропоноване ними вивчення «італійської еміграції в СРСР» охоплює такі групи: а) італійці, які емігрували до Росії протягом ХІХ ст.; б) італійці-громадяни колишньої Австро-Угорської імперії; в) емігранти з Італії в СРСР 20–30-х років, яких змусили прийняти радянське громадянство; г) радянські громадяни, заарештовані на підставі їхніх родинних зв'язків з італійцями; д) італійські солдати Другої світової війни, які знаходилися в складі Італійського експедиційного корпусу на німецько-радянському фронті (потім Італійської армії); вони були звинувачені у злочинах проти людства й засуджені до відбування покарання в таборах ГУЛАГу, в такий спосіб утративши статус військовополонених¹⁷.

У рамках визначеної структури історія кримських італійців розглядається в різних періодах сталінських репресій щодо усіх категорій італійців, які у ті часи перебували на теренах СРСР¹⁸. Наприклад, у книзі «ГУЛАГ. Історія і пам'ять»¹⁹ автори звертаються до сюжетів історії італійської громади Керчі в контексті проблем італійської еміграції періоду громадянської війни, італійських громад Криму й України між двома світовими війнами, політичної еміграції, а також під час Другої світової війни та у повоєнний період.

У деяких працях з історії італійської комуністичної еміграції в СРСР відтворюються факти біографії окремих керченських італійців. Зокрема Дж. Ленє та Фр. Бігацці дослідили діяльність місцевого політичного активіста Серджо Де Мартіно, який, пройшовши крізь жахіття сталінських таборів, описав свої поневіряння у «Сповіді з розв'язаним ротом» (оригінал зберігається в Музеї жертв репресій у Магадані)²⁰.

В Україні та близькому зарубіжжі тема сучасної кримської італійської громади досі не знайшла свого висвітлення. Виданий 1999 року документальний збірник про депортовані народи Криму обмежується відомостями щодо татар, болгар, вірменів, греків та німців²¹. Проблема виселення італійців фактично обминається й у виданій у Москві об'ємній збірці документів «Сталінські депортації, 1928 – 1953». Тут міститься єдина згадка про виселення італійців з Криму – в анотації до розділу «Депортації відступу (весна 1942)», але й та хибує на хронологічну помилку, датуючи депортацію квітнем-червнем 1942 р.²² Годі шукати документальні свідчення

про долю італійців у виданій 2002 року книзі М.Бугая «Депортації народів Криму. Документи, факти, коментарі»²³.

З огляду на те, що немає у спеціальних збірках новітньої історії інформації про кримських італійців, можна свідчити радше про неувагу до цієї проблеми, аніж про брак історичних джерел. Адже документальна основа для дослідження досить широка і представлена щоденниками, спогадами італійців, які у різний час приїздили із Апеннін на Кримський півострів і відвідували співвітчизників у Керчі та інших містах, або працювали в їхньому середовищі; газетними публікаціями, а також документами, що зберігаються в центральних, регіональних та галузевих архівах Італійської Республіки, України та Російської Федерації.

Розглянемо ці документи, згрупувавши їх відповідно до основних проблем історії італійської громади у ХХ – на початку ХХІ ст., а саме: 1) становище італійських поселенців у період становлення радянської влади на Кримському півострові (початок 20-х років ХХ ст.); 2) доля вихідців із Апеннін під час колективізації й сталінського терору (кінець 20-х – 30-ті роки ХХ ст.); 3) депортація, облаштування на нових місцях поселень, керченські італійці в ГУЛАГу (1942 – 50-і рр. ХХ ст.), 4) повернення в Крим і налагодження життя після реабілітації; 5) керченська італійська громада сьогодні.

Важливим джерелом, що проливає світло на становище італійців у Криму в перші роки радянської влади, є щоденник громадсько-політичного діяча Італії, філантропа Умберто Дзанотті-Б'янко²⁴, який 1922 року за дорученням Італійського комітету допомоги російським дітям відбув з добровільною місією у Поволжя, Україну і Крим²⁵. Дорогою на півострів у Ростові-на-Дону він уперше зустрів італійців-вихідців із Керчі й Бердянська: пригнічені подіями громадянської війни, вони залишили рідні місця, сподіваючись врятуватися від голоду й розорення. Завдяки його зусиллям біженців вдалося переправити до Італії²⁶. Після прибуття до Криму, Дзанотті-Б'янко занотував у щоденнику факти занепаду й розорення міст і сіл, у тому числі поселень італійської діаспори, зокрема у Керчі. Там він знайшов близько 900 італійців, з них 150 «україн нужденних». Окрім Керчі, місіонер відвідав Сімферополь, Севастополь, Бахчисарай, Ялту, Судак і Феодосію, де бачився з представниками місцевої влади, лікарями, а також самими жертвами лиха. Унаслідок цих зустрічей він вимагав від Рима додаткових заходів щодо порятунку населення, створення умов для економічної відбудови спустошених районів.

Повернувшись до Італії, Дзанотті-Б'янко виступив з ініціативою організувати поблизу Балаклави сільськогосподарську колонію. У цій справі його підтримав Італійський комітет допомоги російським дітям, який прийняв рішення відрядити у січні 1923 р. до Криму досвідчених та найбільш фахово

підготовлених для роботи в екстремальних умовах осіб. Фундаторами колонії стали Італо Вільяно Кортезе – доктор аграрних наук, асистент Вищої школи аграрних наук у Мілані, який виїхав до Росії разом із дружиною, та відома волонтерка Джузеппіна Ле Маїре. Для започаткування справи були відправлені необхідні вантажі, у тому числі трактор «Фіат-702» з комплектом запасних частин, плуг, 200 металевих ліжок, рослинне волокно для 200 матраців, 200 подушок, 5000 м бавовняних тканин для білизни, 20 000 м для хатньої білизни, 1800 м для натільної білизни, 500 теплих ковдр для постелей, а також кухонний і столовий посуд²⁷.

Проте майже одразу італійські добровольці наразилися на великі перешкоди, що їх чинила справа центральна й місцева влади. З листування Дж. Ле Маїре з У.Дзанотті-Б'янко та засновницею Італійського комітету допомоги російським дітям Марієттою Піньятеллі²⁸ дізнаємося про непереборні труднощі (надміру висока вартість розмитнення і транспортування вантажів, вимоги компенсацій за надані приміщення та проведені відбудовчі роботи, нав'язування владою кабальних договорів тощо), які, врешті, за півроку унеможливили діяльність сільськогосподарської колонії, змусили емісарів залишити майно і повернутися на батьківщину.

Відомості про становище італійців у період здійснення колективізації в Криму та перших депортацій (середина 1920-х – середина 1930-х років) містяться у комплексі документів місцевих державних і партійних органів (ЦВК та РНК Кримської АРСР, Кримського ОК ВКП(б), а також Італійського генерального консульства в Одесі, датованих 1926-1935 рр., що зберігаються в ДА АРК (Державному архіві Автономної республіки Крим)²⁹. Особливий інтерес становить рішення Президії ЦВК Кримської АРСР про відмову повернутися до Криму десятком сім'ям керченських селян-італійців (Порчеллі, Міссіно, Доменіко, Ламантеа та ін.), які виїхали до Італії 1919 року під час воєнних дій на півострові³⁰; листування ЦВК Кримської АРСР з Італійським генеральним консульством в Одесі та центральними органами влади щодо повернення вилученого майна й відновлення громадянських прав розкуркуленим сім'ям італійців-підданих Італії,³¹ довідка з Керченського районного виконавчого комітету в ЦВК Кримської АРСР про наділення землею італійців-радянських громадян, які вступили до колгоспу³², а також інформація про становище селян – підданих іноземних держав у Криму, надіслана Й. Сталіну із секретаріату Кримського ОК ВКП(б)³³.

Про складне становище з продовольством у Криму, а також про депортації з Керчі «куркулів» повідомляв на батьківщину посол Італії в СРСР В.Черутті. У записці «Внутрішнє становище в СРСР» від 16 квітня 1930 р. він писав: «З Керчі за останній час було вивезено до Сибіру близько 2000 осіб³⁴ у герметично закритих вагонах, до яких було прикріплено

табличку з написом «Добровільне виселення»; сумна іронія, яка нікого не може обманути»³⁵.

На зберіганні в ДА АРК (справи фондів Р-1033, Р-1037, Р-1064, Р-2617, Р-808, Р-4898) містяться відомості 1927 – 1930 рр. про позбавлення громадянських прав італійців (соціальна група так званих «позбавленців»), які використовували у своїх господарствах, виробництвах, промислах найманих працівників, займалися підприємництвом, знаходилися на утриманні членів своїх родин. Серед таких «позбавленців» знаходимо Теодору Букколіні, яка після смерті чоловіка, залишившись із двома дітьми, самостійно вела господарство й торгувала на ринку молочними продуктами³⁶, Сальваторе Де Бенедетто, власника моторного катера, разом із його донькою Антоніною та синами Паоло й Доменіко³⁷, власників морських суден Пасквале і П'єтро Делль Ольйо, Панталео Порчеллі³⁸, вдову-«комерсантку» Лукрецію Де Стефано³⁹, торговця овочами Марка Ді Пінто⁴⁰, столяра Антоніо Фабіано⁴¹, селянина-одноосібника Пасквале Логалузо з сім'єю⁴², працівника місцевого кооперативу «Плодовоч» «комерсанта» Мауро Бінетто⁴³ та ін.

Окрему групу документів утворюють справи засуджених за звинуваченням у зраді батьківщини (шпигунській діяльності на користь Італії, фашистській пропаганді, участі у контрреволюційній діяльності). До цієї категорії державних злочинців віднесено колишнього матроса далекого плавання, члена ВКП(б) Пасквале Делль Ольйо, капітанів суден державної риболовецької компанії «Кримрибтрест» Стефано Фабіано, Вітторіо Джаккетті, Франческо Порчеллі та Леонардо Спадавекк'я⁴⁴. Усі вони були розстріляні 1938 року за вироками «трійок» НКВС. Через сфабриковані справи, що специфічно відбивають зміст і наслідки сталінських державних перетворень кінця 20-30-х років у Криму, показовими є статистичні відомості, що засвідчують факти рееміграції в Італію (внаслідок конфіскації майна, обмеження громадянських прав, запровадження колгоспного ладу, одержавлення риболовецьких промислів тощо). Так, в одній із реляцій Генерального консульства Королівства Італія, датованій 23 січня 1937 р., щодо кількісного складу керченської громади італійців вказувалося, що вона зменшилася з більш ніж 600 до «менше 200 осіб»⁴⁵. Ця цифра вочевидь стосується лише підданих Італії й підтверджується в довідці «Про іноземнопідданих селян у Криму», підготовленій Кримським ОК ВКП(б) для Й. Сталіна. Згідно із цим документом, станом на лютий 1935 р. в усьому Криму мешкало лише 150 італійців, які зберегли іноземне підданство⁴⁶. Отже, відповідно до наведених статистичних даних, на другу половину 30-х років близько $\frac{3}{4}$ італійських громадян, більшість із яких майже все життя прожила у Криму, вимушено повернулися на історичну батьківщину.

Може здатися дивним, що тривалий час італійська преса мовчала про факти рееміграції співвітчизників, так само як вона мовчала й про страшні свідчення голодомору 1932-1933 рр., якими буквально засипали дуче його дипломатичні представники в СРСР⁴⁷. Проте у той час такі репортажі суперечили б позиції Б.Муссоліні, який досить прихильно ставився до радянського експерименту як до спроби виходу із кризи. До того ж, на першу половину 30-х років припадає кульмінація італійсько-радянських відносин, показником якої стали зокрема підписання міждержавної торговельної угоди та зустрічі Гранді – Литвинова (1930-1931 рр.).

Невдовзі приєднання Муссоліні до Антикомінтернівського пакту (листопад 1937 р.), що поклало початок формуванню вісі «Рим – Берлін – Токіо», розв'язало йому руки для розгортання антирадянської кампанії в засобах масової інформації. Одними з її фігурантів стали італійці, які шукали порятунку від радянських тоталітарних експериментів. Періодичні видання фашистської Італії – газети «Пополо д'Італія», «Гадзетта дель пополо» надрукували протягом вересня 1937 – січня 1938 р. низку статей, в яких правдиві свідчення постраждалих від радянської влади селян були вплетені в мереживо пропагандистських ідеологем. Їх суть відбивали самі заголовки репортажів: «Полювання на іноземців у Росії», «Вигнання італійців із СРСР», «Росія очима італійських селян-вигнанців із містечка Керч», «Одисея трьох вигнанців із Росії»⁴⁸.

Значну групу джерел щодо міжвоєнної історії італійської громади Керчі становлять спогади італійських комуністів, біографії яких були пов'язані з Кримом. Відомості про події «італійської» коренізації в Керчі наводить Данте Корнелі⁴⁹ – лідер групи італійських комуністів-емігрантів в СРСР, в'язень ГУЛАГу, який десятки років провів за ґратами радянських катівень, у своїй книзі «Сталінізм в Італії і в антифашистській еміграції». Він повідомляє, що з 1922 р. керченські італійці потрапили в поле зору Комітету емігрантів Комуністичної партії Італії. За пропозицією колишнього депутата-комуніста Ансельмо Марабіні був створений колгосп «Сакко і Ванцетті»⁵⁰. Цю ініціативу підтримало радянське керівництво, проте вона не мала успіху серед селян-співвітчизників. Корнелі пише про радянську та антифашистську пропаганду, поширювану серед місцевої громади, відкриття італійського комуністичного клубу та інші форми ідеологічної роботи, що їх використовували італійські комуністи для перетворення своїх одноплемінників на «свідомих» радянських громадян⁵¹.

Тенденційність і заангажованість характерні для розповіді про життя італійської громади Керчі початку 1930-х років іншого діяча міжвоєнної комуністичної італійської еміграції – Паоло Роботті. У мемуарах під заголовком «Випробування» він зосереджується на питаннях боротьби її національного комуністичного осередку за закриття церкви та школи для

дітей італійців, яка при ній існувала⁵², а також протистояння впливам Генерального консульства Італії, що активно підтримувало контакти зі священником (якого автор вважає фашистським агентом. – К.Б.) та «заможними селянами, заохочуючи їх боротися проти колгоспу». Роботті повідомляє, що колгосп «Сакко і Ванцетті» був кращим із 16 створених тоді в Криму за національною ознакою⁵³. Об'єктивною причиною цього була опіка Народного комісаріату сільського господарства, який, як свідчить Д. Корнелі, першочергово забезпечував це колективне господарство необхідними матеріалами і реманентом; така підтримка мала перетворити його на зразкове господарство й залучити до участі у колгоспному виробництві якнайбільше італійців. За інформацією Роботті, їхній колгосп спеціалізувався на вирощуванні зерна, винограду й овочів, а також на тваринництві (мав близько 500 голів худоби), користувався 870 га землі, оброблюваної 100 сім'ями⁵⁴.

Відомості про діяльність італійських політемігрантів у Керчі в руслі фактів, описаних Роботті, із посиланням на діячів Італійського емігрантського комітету в Москві наводить Р. Каккавала у книзі «Надія Сталіна. Трагедія італійського антифашизму в СРСР»⁵⁵. Про керченських італійців згадує також Дж. Пайетта, брат відомого комуністичного функціонера Італії повоєнної доби. Він у середині 1930-х близько півроку провів у Керчі⁵⁶. Жоден із цих авторів у майбутньому ніколи не переймався долею керченських побратимів, життя яких вони свого часу всіма силами прагнули переломити.

Ще одну нечисленну, однак важливу групу документів становлять спогади вцілілих керченських італійців та членів їхніх сімей. Більшість цих свідчень зібрана італійськими дослідниками і включена додатками до праць, присвячених історії керченської італійської громади. Ці документи переважно стосуються репресій 30-х років, депортації з Криму наприкінці січня – у лютому 1942 р., життя у Центральному Казахстані та повернення до рідних місць після реабілітації. Серед них – спогади жертв сталінського режиму Дж. Паренті⁵⁷, П. Еванджеліста та А. Кассінеллі⁵⁸, П. Пергало, Н. Джаккетті (Денисової), А. Де Мартіно (Чернявського), М. Ненно (Белозерцевої)⁵⁹, Е. Бароне (Єрмакової)⁶⁰, а також сімейні перекази, занотовані нащадками кримських італійців, свідчення Ю. Джаккетті (Бойко)⁶¹.

Про долю більшості чоловіків, депортованих разом із сім'ями до Казахстану і через півроку мобілізованих НКВС, розповідає Бартоломео Еванджеліста⁶². Згідно з постановою Державного комітету оборони № ГОКО-2409сс від 14 жовтня 1942 р. «Про поширення постанов ДЕККО № 1123сс і № 1281сс на громадян інших національностей країн, які воюють проти СРСР»⁶³, італійців включили до складу трудових батальйонів, що працювали на

будівництві Челябінського металургійного комбінату. Ті з них, хто залишився живим, після завершення війни відбували покарання на інших промислових підприємствах, що діяли в системі ГУЛАГу.

Архівні джерела⁶⁴ та спогади італійців – жертв сталінізму – стали основою для своєрідного біографічного довідника, підготовленого італійськими істориками Е. Дундовіч, Ф. Горі й Е. Гуерчетті. 1028 статей повертають із небуття імена і біографії італійців, які, розділивши долю Б.Еванджелісти, працювали у складі трудових армій, а потім стали в'язнями сталінських концтаборів, чи постраждали від інших репресій тоталітарного режиму. Серед них понад 500 імен керченських італійців та членів їхніх родин (усього 150 сімей)⁶⁵, багато з яких загинули від голоду та хвороб.

Лише десята частина італійців, які мешкали в Керчі до депортації, повернулася після реабілітації до рідного міста⁶⁶. Заявити ж про себе як про етнічну спільноту вони змогли лише після розпаду СРСР. Засноване у серпні 1992 р. під орудою Маргарити Леконте (Лебединської) національно-культурне товариство «Асоціація італійців Криму» головними завданнями своєї діяльності визначило об'єднання етнічних італійців Криму, відродження національної культури, рідної мови, сприяння збереженню історичної спадщини, відновлення історичних зв'язків між Кримом та Італією й боротьбу за політико-правову реабілітацію кримських італійців і членів їхніх сімей, постраждалих від насильницького переселення в роки війни⁶⁷. Свідчення респондентів щодо труднощів, з якими зіткнулася кримська італійська громада у перші пострадянські роки, увійшли до книги Дж. Віньолі «Невідомий голокост: знищення італійців Криму». Вони стосуються зокрема складнощів, пов'язаних із розшуком земляків, яких доля розкидала на теренах колишнього СРСР, доланням чиновницького опору при реєстрації асоціації, обстоюванням у Посольстві Італійської Республіки в Україні своїх прав на повернення італійського громадянства⁶⁸.

Про нинішню історію італійської громади Керчі дізнаємося зі шпальт місцевої преси та віртуальних інформаційних ресурсів. Майже всі актуальні події життя італійської громади Криму висвітлюються на сторінках керченського регіонального тижневика «Босфор». Так, на початку лютого 2007 р. видання повідомляло, що Асоціація італійців Криму налічує 80 осіб. Вона підтримувала зв'язки з Посольством Італійської Республіки в Україні, яке сприяло відкриттю в Керчі відділення Комітету Данте Аліг'єрі для поширення надбань рідної культури та сприяння у вивченні італійської мови⁶⁹.

У серпні 2008 р. місцева преса повідомила про створення в Керчі Італійської Асоціації «Черкіо», яку очолила Юлія Бойко (Джаккетті). Статутними завданнями Асоціація визначила об'єднання італійців Криму

та їхніх нащадків для захисту своїх загальних прав та інтересів. Задля цього пропонується вивчення історії італійців Криму, збереження пам'яті про співвітчизників, відродження італійських традицій, мови, культури, встановлення зв'язків з історичною батьківщиною. У справі увічнення пам'яті репресованих земляків Асоціація основною метою визначила обстоювання офіційного визнання факту репресій за національною ознакою і примусової депортації італійців Криму, підготовку реєстру всіх загиблих і постраждалих у роки репресій, а також встановлення в Керчі меморіальної дошки пам'яті жертв репресій і депортації⁷⁰. Невдовзі таку меморіальну дошку з написом «На пам'ять і як заповіт про минуле у світі новому» було відкрито заходом муніципалітету Керчі в районі, де раніше компактно мешкали італійці⁷¹.

Культурним явищем в історії кримських італійців стало видання трьома мовами (українською, російською та італійською) книги Ю.Бойко (Джаккетті) та Дж.Віньолі «Невідомий голокост: знищення італійців Криму», презентація першої редакції якої за участю авторів відбулася в клубі керченського Морського торговельного порту⁷². Друга презентація цього видання пройшла наприкінці жовтня 2008 р. в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Київському національному лінгвістичному університеті в рамках «7-го тижня італійської мови у світі». На цій зустрічі спогадами свого дитинства поділився з присутніми студентами та викладачами свідок описаних у книзі реалій депортації А.Чернявський (Де Мартіно).

Ініціативу авторів книги підтримали італійські кінематографісти. Режисер-документаліст Тіто Манліо Альтомаре взявся за створення фільму про керченських італійців «Апулія за Середземним морем» («Puglia oltre il Mediterraneo»). Для реалізації цього проекту він у червні 2008 р. відвідав Керч, потім організував зйомки в Казахстані (там нині мешкає 365 осіб, які називають себе італійцями, в основному це нащадки депортованих із Криму⁷³) та в Італії (Апулії та інших регіонах походження кримських італійців)⁷⁴.

Цю стрічку в грудні 2008 р. вперше винесено на суд глядачів в Італії. Згодом фільм побачили в Казахстані: демонстрація відбулася в Республіканському музеї жертв політичних репресій. В Україні кінокартину показали в рамках організованого асоціацією «Черкіо» свята італійської культури «Бенвенгамаджо», яке відбувалося в Керчі 11-13 травня 2009 р.⁷⁵

Нині у Керчі співіснують дві громадські організації італійців: Керченський комітет товариства Данте Аліг'єрі – Асоціація італійців Криму, очолюваний Галиною Сколяріно, та Асоціація «Черкіо» під орудою Юлії Бойко (Джаккетті). З цими організаціями співпрацюють понад 200 італійців та членів їхніх родин, які мешкають у Криму та за його межами.

Активна позиція керівництва «Черкію» дала можливість розгорнути широку громадську та просвітницьку діяльність. Нею встановлені зв'язки із Союзом апулійців, Лігурійським, Венетським і Трентинським комітетами італійців у світі, організаціями італійців інших міст України, а також Росії, Казахстану, Молдови й Канади. Члени організації опікуються питаннями повернення прав особам, депортованих за національною ознакою, міжкультурного обміну з Італією. У партнерстві з Інститутом італійської культури у Києві асоціація організовує роботу курсів італійської мови за участі викладачів із Італії⁷⁶.

Резюмуючи розгляд джерел і наукових студій, зазначимо, що італійці Криму стали свідками й учасниками багатьох подій, що відбувались у ХХ ст. на півострові. У добу сталінського державного будівництва вони розділили долю радянських громадян, які стали жертвами репресій тоталітарної влади. Нині кримська керченська італійська громада переживає період відродження. Її національно-культурне піднесення сприятиме відкриттю нових історичних джерел і поглибленню інтересу до вивчення новітньої історії італійців в Україні.

---

¹ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России.- М., 1975.- С.165-168.

² Там само.- С.165.

³ Шишмарев В.Ф. Один из южноитальянских говоров в Крыму// Ученые записки Ленинградского университета.- №5(58).- 1940-1941.- С.315-366.

⁴ Fertilio D. Urla dal silenzio: il piccolo olocausto degli italiani in Crimea/ Corriere della sera, 27 dicembre 1996.

⁵ Campione G., Risaliti R. Le urla dal silenzio della Crimea// La Gazzetta del Mezzogiorno, 14 luglio 1997.

⁶ Campione G. Crimea chiama Italia// La gazzetta del Mezzogiorno, 10 luglio 1998.

⁷ Campione G. Crimea l'olocausto dimenticato// Avvenire, 18 luglio 1998.

⁸ Bertazzoni V. Crimea ieri e oggi// La voce di Mantova, 12 marzo 1999.

⁹ Risaliti R. Un viaggio in Crimea. Incontro con italiani deportati// Koinonia.- 1997.- №8.- P.18-20.

¹⁰ Risaliti R. Deportati da Stalin: La tragedia della comunità italiana di Crimea// PCI: La storia dimenticata.- Milano, 2001.- P.173-180.

¹¹ Risaliti R. La deportazione degli italiani di Crimea// Risaliti R. Storia problematica della Russia. Dallo stalinismo alla democrazia.- Firenze, 2003.- P.43-47.

¹² Vignoli G. Gli italiani di Crimea e la loro deportazione in Cazachistan// Vignoli G. Gli italiani dimenticati. Minoranze italiane in Europa (Saggi e Interventi).- Milano, 2000.- P.303-330.

¹³ Ibid.- С.319-322.

¹⁴ Barzini L. Sulle coste della Crimea con l'Italia nel cuore// Corriere della sera, 24 luglio 2004.

¹⁵ Giacchetti Boico G., Vignoli G. L'olocausto sconosciuto: lo sterminio degli italiani di Crimea.– Roma, 2008.– 74 p.

¹⁶ Ibid.– P.68-70.

¹⁷ Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Italian Emigration in the USSR. History of a Repression// Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Reflections of the Gulag.– Annali. Anno Trentasettesimo.– Milano, 2003.– P.139-186; Dundovich E., Gori F., Guercetti E. L'emigrazione italiana in URSS: storia di una repressione// Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Gulag. Storia e memoria.– Milano, 2004.– P.177-232; Dundovich E., Gori F. Italiani nei lager di Stalin.– Laterza, 2006.

¹⁸ Найбільшу питому вагу серед них становили дисиденти режиму Муссоліні, які шукали політичного притулку в СРСР. Багато з них долучилися до розбудови радянської держави, працюючи в службах Комінтерну. Див. докладніше: Agosti A., Brunelli L. I comunisti italiani nell'URSS. 1919-1943// Il partito comunista italiano. Struttura e storia dell'organizzazione, n. anno XXI, a cura di Ilardi M., Accornero A.– Milano, 1982; Caccavale R. Comunisti italiani in Unione Sovietica.– Milano, 1995; Dundovich E. Tra esilio e castigo. Il Komintern, il PCI e la repressione degli antifascisti italiani in URSS (1936-1938).– Roma, 1998; Lehner G., Bigazzi F. La tragedia dei comunisti italiani. Le vittime del PCI in Unione Sovietica.– Milano, 2000.

¹⁹ Dundovich E., Gori F., Guercetti E. L'emigrazione italiana in URSS: storia di una repressione// Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Gulag. Storia e memoria.– Milano, 2004.– P.177-232.

²⁰ Legner G., Bigazzi F. La tragedia dei comunisti italiani.– Milano, 2000.

²¹ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941-1998).– Київ, 1999.– 176 с.

²² Сталинские депортации, 1928-1953 /Междунар. фонд «Демократия» (Фонд Александра Н.Яковлева), Федер. целевая прогр. «Культура России» (подпрогр. «Поддержка полиграфии и книгоизд. России»).– М., 2005. – 902 с.

²³ Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. Документы, факты, комментарии.– М., 2002.– 240 с.

²⁴ Докладніше про нього див.: Варварцев М.М.Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII – 20-ті роки XX ст.). Історико-біографічне дослідження (Словник).– К., 2000.– С.113-114.

²⁵ Zanotti Bianco Umberto. Diario dall'Unione Sovietica 1922// Nuova Antologia.– 1977.– CXII.– P.379-489.

²⁶ Тамборра А. Від Риму до Балаклави. Історія однієї місії// Вісник Національної академії наук України.– 1994.– № 5.– С.70.

²⁷ Там само.– С.74.

²⁸ Зберігається в Архіві Національної асоціації південних інтересів Італії, м.Мілан (Archivio ANIMI – Associazione Nazionale per gli Interessi del Mezzogiorno d'Italia).

²⁹ Опубліковано в кн.: Брошеван Б. Раскулачивание в Крыму.– Симферополь, 1999.

³⁰ Там само.– С.85.

³¹ Там само.– С.86-87, 89-90, 92-93.

³² Там само.– С.97-98.

³³ Там само.– С.104-106.

³⁴ Наявність італійців серед цих депортованих підтверджується даними документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Автономної республіки Крим (Ф.Р-1037, оп.1 та ін.)

³⁵ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932 – 1933 роки. Упорядник Андреа Граціозі.– Харків, 2007.– С.70-71.

³⁶ ДА АРК. – Ф. Р-2617 – Оп.7– Спр.297.

³⁷ Там само. – Спр. 806, 818, 885.

³⁸ Там само. – Спр. 787, 842, 2135.

³⁹ Там само. – Спр.848.

⁴⁰ Там само – Спр.881.

⁴¹ Там само. – Спр.2996.

⁴² Там само. – Спр.1565.

⁴³ Там само. – Спр.309.

⁴⁴ Там само. – Ф.4808 – Спр. 10099, 10660.

⁴⁵ Risaliti R. Deportati da Stalin: La tragedia della comunità italiana di Crimea// PCI: La storia dimenticata.– Milano, 2001.– P.174.

⁴⁶ Об иностранноподданных крестьянах в Крыму [довідка ОК ВКП(б) Кримської АРСР]// Брошеван Б. Раскулачивание в Крыму.– С.105.

⁴⁷ Листи з Харкова.– С.18.

⁴⁸ Nicotera A. La Russia vista dai contadini italiani espulsi dal paese di Kerč //Popolo d'Italia, 12 settembre 1937; Caccia agli stranieri in Russia // Popolo d'Italia, 17 novembre 1937; Le espulsioni di italiani dall'URSS // Gazzetta del Popolo, 20 novembre 1937; L'odissea di tre espulsi dalla Russia // Gazzetta del Popolo, 28 gennaio 1938.

⁴⁹ Corneli D. Lo stalinismo in Italia e nell'emigrazione antifascista. Elenco delle vittime italiane dello stalinismo (Dalla lettera «А» alla «L»). – Quinto libro, 1981.– P.25-34.

⁵⁰ Головою колгоспу став керченський італієць, член ВКП(б) Марко Сімоні. Тоді ж до Керчі прибув комуніст-політемігрант Гаєтано Каваллі, який влаштувався працювати у колгоспі муляром.

⁵¹ Його очолили Луїджі Монтанья, який поєднував цю роботу з обов'язками секретаря партійної організації колгоспу «Сакко і Ванцетті», та місцевий італієць Паоло Цінгареллі – начальник тамтешньої МТС.

⁵² Школу, щоправда трикласну, потім ненадовго відкрили. Деякий час там вчителювали прибулі з Москви «товариші»-емігранти, серед яких згадується Анджела Юрен ін Лаго (псевдонім – Ольга Феррі). – Див.: Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Italian Emigration in the USSR. History of a Repression// Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Reflections of the Gulag.– Annali. Anno Trentasettesimo.– Milano, 2003.– P.401.

⁵³ Robotti P. La prova. – Bari, 1965. – P.54-55.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Caccavale R. La speranza di Stalin. La tragedia dell'antifascismo italiano nell'URSS.– Roma, 1989. – P.66-69, 171-177, 312-315.

⁵⁶ Paietta G. Russia 1932-34.– Roma, 1985.– P.75, 89.

⁵⁷ Стислий виклад інтерв'ю із ним надрукований в: Vignoli G. Gli italiani di Crimea e la loro deportazione in Cazachistan// Vignoli G. Gli italiani dimenticati. Minoranze italiane in Europa (Saggi e Interventi).– Milano, 2000.– P.311.

⁵⁸ Risaliti R. Deportati da Stalin: La tragedia della comunità italiana di Crimea// PCI: La storia dimenticata.– Milano, 2001.– P.178-179.

⁵⁹ Giacchetti Boico G., Vignoli G. L'olocausto sconosciuto: lo sterminio degli italiani di Crimea.– Roma, 2008.– P.33-34, 38-44, 50-67.

⁶⁰ Dundovich E., Gori F., Guercetti E. L'emigrazione italiana in URSS: storia di una repressione// Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Gulag. Storia e memoria.– Milano, 2004.– P.226-227.

⁶¹ Giacchetti Boico G., Vignoli G. L'olocausto sconosciuto: lo sterminio degli italiani di Crimea.– Roma, 2008.– P.44-45, 47-49.

⁶² Уперше надруковано під назвою «Феерия под красным флагом или злоклучения итальянцев в России» в газеті «Саратовские вести» від 22 липня 1992 року.

⁶³ РДАСПІ (Російський державний архів соціально-політичної історії), ф. 644, оп. 1, спр.64, арк.24.

⁶⁴ Документів з Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, галузевих архівів ФСБ та МВС РФ, Державного архіву Автономної республіки Крим, Архіву Товариства «Меморіал» (м.Москва), Державного архіву Челябінської області, Алексєєвської філії Державного архіву Ціліноградської області (Республіка Казахстан), Центрального державного архіву в Римі, Архіву Міністерства закордонних справ Італії, Фондації Інституту Грамші, Фондації П'єро Гобетті, Фонду Фельтринеллі (Мілан) та ін.

⁶⁵ Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Reflections of the Gulag.– Annali. Anno Trentasettesimo.– Milano, 2001.– P. 325-479. Біографії репресованих сталінським режимом італійців поміщені також в інформаційному ресурсі <http://www.gulag-italia.it> на сторінці http://www.gulag-italia.it/gulag/frameset_ita.html.

⁶⁶ Avvenire. – 25 ottobre. – 2007.

⁶⁷ Асоціація італійців Крима. Керченский комитет общества «Данте Алигиери».– <http://www.crimea.edu/crimea/etno/harmfund/societies/italian/index.htm>

⁶⁸ Giacchetti Boico G., Vignoli G. L'olocausto sconosciuto: lo sterminio degli italiani di Crimea.– Roma, 2008.– P.17-20.

⁶⁹ Боспор. – №5. – 1 февраля. – 2007 г.

⁷⁰ Иванова Е. Итальянская ассоциация «Черкио»// Боспор. – №34. – 21 августа. – 2008 г.

⁷¹ В память о депортированных керченских итальянцах открыта мемориальная доска.– <http://www.kerch.com.ua/articleview.aspx?id=7410>

⁷² Седова Н. Итальянцы в России// Крымские известия. – 7 июля. – 2007 г.

⁷³ Актуальное интервью. Итальянцы Крыма – неизвестные страницы истории.– <http://www.gfs.com.ua/news.php?id=9910>.

⁷⁴ Иванова Е. Апулия за Средиземным морем// Боспор. – №19. – 7 мая 2009 г.

⁷⁵ Иванова Е. Benvengamaggio// Боспор. – №22. – 28 мая 2009 г.

⁷⁶ Иванова Е. Итальянской Ассоциации «Черкио» исполнился год// Боспор. – №33. – 13 августа. – 2009 г.

В статье рассматривается наиболее сложный и трагический период существования итальянской эмиграции в Причерноморском регионе. Отмечены достижения и существующие пробелы в историографии проблемы. Осуществлен анализ опубликованных и неопубликованных отечественных и зарубежных исторических источников крымских итальянцев.

Ключевые слова: итальянцы Крыма, итальянская эмиграция, итальянские общины, депортация итальянцев, национально-культурные общества итальянцев.

The present article observes the much more complicated and tragic period of the Italian emigration existence in the Black sea area. Taking to the consideration the papers on the chosen problem, the author familiarized the reader with the achievements and contemporaneous deficiencies of the Crimean Italians investigation. The article also contains the source analysis of published and non-published native and foreign archive documents.

Key words: italians of the Crimea, italian emigration, italian communities, italians deportation, italians national and cultural societies.